

URIEL WEINREICH*

Nyugati jegyek a Kárpát-medencében beszélt jiddisben¹

1. A Kárpát-medencei jiddis problematikája

1.1. A jiddis nyelvnek az a változata, amelyet a Kárpát-medencében beszéltek, sokáig terra incognita maradt a nyelvészet számára. Még azután is, hogy a nyelv ettől északra használt variánsai már viszonylag ismertek voltak. A jiddissel foglalkozó nyelvészek csupán néhány tudományos vagy népszerű folyóiratban publikált rövid szöveg alapján ismerték a zsidók által Csehszlovákiában, Ausztriában, Magyarországon, Erdélyben² használt élő nyelvet, amelyet egyébként a földrajzi távolság, a politikai határok, a kulturális kötődések választottak el a jiddis nyelvészeti kutatások központjától. Mordkhe Veynger 1931-ben megjelentetett jiddis dialektológiai tanulmánya nem is tesz említést a Kárpát-medence térségéről.³ Még Alfred Landau, az egyébként közeli Bécsben élő jiddis nyelvész is csupán egyetlen lakonikus megjegyzést tett a

* Uriel Weinreich (1926–1967) kiváló jiddisista és nyelvész volt, a Columbia Egyetem professzora, elsősorban szociolingvisztikával és dialektológiával foglalkozott.

¹ Az eredeti, angol kiadás: Weinreich, Uriel: *Western Traits in Transcarpathian Yiddish*. In: *For Max Weinreich on his Seventieth Birthday: Studies in Jewish Languages, Literature, and Society*. The Hague, Mouton & Co. 1964, 245–264. A magyar fordítást Komoróczy Szonja Ráhel (MTA TK Kisebbségkutató Intézet) készítette, külön köszönet Mártonfi Attilának a szakmai szerkesztésért. A tanulmányhoz tartozó lábjegyzetek többsége a szerző eredeti jegyzetei, a fordítás során beillesztett jegyzeteket (KSzR) monogram jelöli.

² A cikk során említett politikai határok a mai állapotot tükrözik; a helynevek a magyar alakjukban, illetve a magyar zsidók által használt formában szerepelnek (KSzR).

³ Veynger, Mordkhe: *Yidische dialektologie*..., i. m., 1931.

Kárpát-medencei jiddisre vonatkozólag (1892-ben egy magánlevélben, amely csak 1938-ban jelent meg): hogy a morva jiddis átmenetet képez a cseh és a galíciai dialektusok között.⁴

1.2. Először az 1930-as években kezdett kialakulni a Kárpát-medencében beszélt jiddisről (Trans-Carpathian Yiddish / TCpY)⁵ valamiféle általános kép. Nagyjából ezzel párhuzamosan történt, hogy Franz J. Beranek Csehszlovákiát a jiddis dialektusok szempontjából négy részre osztotta, és Jechiel Fischer a közös tulajdonságok és regionális különbségek szempontjából vizsgálta az egész régiót.⁶ Fischer saját maga ugyan hangsúlyozta, hogy adatgyűjtése nem volt alapos, az általa kiemelt tények végül pontosnak és fontosnak bizonyultak. Eredetileg – a hagyományos dialektológiai felfogásnak megfelelően – a politikai határokat is figyelembe véve három alcsoportot különböztetett meg a Kárpát-medencében beszélt jiddisen belül: a magyar, a szlovák és a burgenlandi változatot. Ez azonban tanulmányának a legkevésbé meggyőző része, amelyet részben saját maga meg is cáfolt sokkal részletesebb elemzésében, ahol végül a kelet–nyugati tengely mentén osztotta fel a térség jiddisét úgy, hogy mindkét csoporthoz tartozik Szlovákiának és Magyarországnak is egy-egy része. Bár a régió dialektusait a nyugati jiddishez (Western Yiddish / WY) sorolta, hangsúlyozta a nem nyugati dialektusokkal való kapcsolatukat is. Három részre osztotta fel a Kárpát-medencét: a nyugati részre (Nyugat-Szlovákia, Burgenland és Nyugat-Magyarország nagyjából Budapestig), ahol a németnek nagyon erős hatása van a jiddisre; a középső részre, ahol a magyar és a centrális jiddis (Central Yiddish / CY) hatása érezhető; és a keleti részre, ahol a centrális jiddis hatása legerősebb, és ahol a jiddis dialektus átmenetet képez a centrális jiddis felé. Elsősorban fonológiai kritériumokat használt az

⁴ Giniger, Chayim: Di korespondents A. Landoy – L. Shayneanu..., i. m., 1938. 289.

⁵ A jiddis dialektológia a modern jiddis kultúra és tudományosság kialakulása szempontjából központnak számító Lengyelország és Litvánia perspektívájából elemzi a magyar jiddist, ezért terjedt el a „Kárpátokon túli” angol kifejezés (KSzR).

⁶ Beranek, Franz J.: *Yidish in Tshekhslovakay...*, i. m., 1936. 63–75.; Fischer, Jechiel: *Das Jiddische...*, i. m., 1936. 91–93.

alcsoportok meghatározásához, majd ezeket migrációs, történelmi tényekkel támasztotta alá.

1.31. Részben azért kezdett el foglalkozni a Kárpát-medencei jiddissel a jiddis dialektológia, mert meg akarták nézni, hogy mennyire követhetők a jól ismert izoglosszák Lengyelországtól délre. A Kárpát-medencei jiddis északi, csehszlovák része kapcsán Beranek végezte az első ilyen vizsgálatokat. 1935-ben, a YIVO nemzetközi konferenciáján tartott előadásában az *aj/ej* vonalat, amely Kolomyja környékén hagyja el a lengyel területeket, tovább húzta Kárpátalja területén, és ezáltal a régió északi csücskét (a Tisza felső szakaszánál) Bukovina délkeleti részéhez kötötte. Ugyanezen előadásában Beranek két részre osztotta Szlovákiát a magánhangzó-izoglosszák alapján: a keleti részen beszélt dialektus bizonyos elemeiben a lengyelországi centrális jiddisre hasonlít, a nyugati részen pedig, amely cseh és morva területekre is kiterjed, a szudéta jiddis vonásait fedezte fel. Egy későbbi tanulmányában Beranek egyrészt megerősítette ezt a határvonalat mássalhangzók és szókincs alapján is, másrészt a szudéta jiddisről megállapította, hogy az valójában a sziléziai jiddis déli variánsa.⁷ Végül 1953-ban Max Weinreich kötötte össze a Kárpátoktól délre, Szlovákia közepén húzódó jiddis dialektushatárt a Noach Prylucki által még az első világháború idején meghatározott, nyugati jiddis (WY) és centrális jiddis (CY) közötti dialektushatárral.⁸

1.311. Ezen dialektushatár még délebbi, Ausztria, Magyarország és Románia területére eső szakaszát jóval később próbálták csak meghatározni. Beranek az *aj/ej* határról 1935-ben még azt mondta, hogy Kolomyjától Debrecenig húzódik,⁹ 1941-es monográfiájában viszont ennél már kicsit keletebbre helyezte.¹⁰ 1952-ben megjelent

⁷ Beranek, Franz J.: *Sprachgeographie...*, i. m., 1949. 29.

⁸ Weinreich, Max: *Rashe prokim...*, i. m., 1953., 49.

⁹ Beranek, Franz J.: *Yidish in Tshekhoslovakay...*, i. m., 1936. 71. Beranek itt S. Birnbaum anyagára támaszkodott, l. Birnbaum, Solomon: *Jiddisch...*, i. m., 1932. 119. Max Weinreich csupán annyit állított, hogy a magyar jiddis nem tiszta dialektus, hanem kevert, délkeleti (centrális) és nyugati elemekkel az ország különböző részein, l. Weinreich, Max: *Hungarian Yiddish...*, i. m., 1934. 322.

¹⁰ Beranek, Franz J.: *Die jiddische Mundart...*, i. m., 1941. Ez a monográfia a Reichsinstitut für die Geschichte des neuen Deutschlands támogatásával jelent meg, miközben szerzője a náci párt tagja volt. Az *aj*-dialektus bizonyos elemeit itt Máramarosziget, Técső és Bustyaháza környékén jegyzi fel. I. m., 13.

tanulmányában nem foglalkozott részletesen a témával, a tanulmányhoz csatolt térkép viszont egyenes, egyértelműen vázlatszerű vonalat húz Máramarosszigettől délkeletre, Közép-Erdélybe.¹¹ A nyugati és centrális jiddis közötti, Beranek által meghatározott szlovákiai határt Paul L. Garvin megkísérelte továbbhúzni Magyarország területén is. Különbőféle nyomtatott szövegek és öt fontos helyszínen készített interjúk alapján ő végül a szlovák–magyar határra helyezte ezt.¹² Beranek 1952-es térképe is hasonló vonalat húz meg, és a kísérő tanulmányban Nagykárolyt nevezi meg a nyugati jiddis legkeletibb pontjaként.¹³ A határ végső, legdélibb szakaszát végül Max Weinreich húzta meg 1953-ban. Garvin eredményeire hivatkozva a nyugati és centrális jiddis közti határt (egyetlen kritériumként az $\bar{a} < ei, ou$ hangokat használva) Kisvárdától Hajdúnánáson, Debrecenen és Gyulán át a román határig folytatta.¹⁴ Weinreich vonala tehát kicsit nyugatabbra húzódott, mint Beraneké.

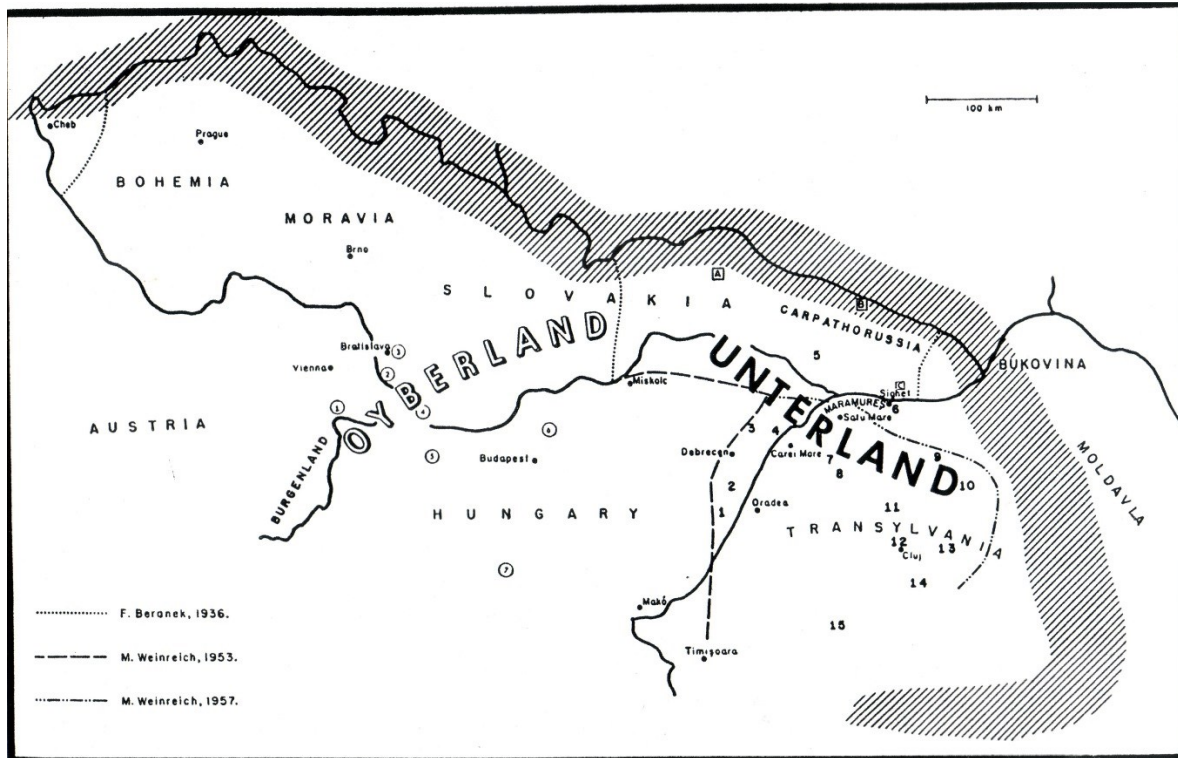
1.312. Fischer megközelítése ennél jóval óvatosabb volt. Szerinte a centrális jiddis erős befolyása miatt Kelet-Magyarország bizonyos térségeiben a jiddis „elkeletiesedett”, vagyis közelített a centrális jiddishez, máshol pedig a jelentős, keletről érkező bevándorlás hatására a helyi jiddis keveredett a centrális jiddissel, és így a dialektushatárok elmosódtak. „Mindennek ellenére azonban lehetetlen nem észrevenni, hogy létezett valaha egy ilyen határvonal.” Fischer ezt a rekonstruált határvonalat később egybevonta a török megszállás idején a török és az osztrák fennhatóság alá tartozó országrészek közti határral.

¹¹ Beranek, Franz J.: *Jiddisch...*, i. m., 1952; 1957. 1999.

¹² Paul L. Garvin a magyar jiddis vizsgálatáról szóló beszámolója a YIVO Research Training Program keretében, 1942–1943. L. Garvin, Paul L.: *The Dialect Geography...*, i. m., 1965. 92–115.

¹³ Beranek, Franz J.: *Jiddisch...*, i. m., 1978.

¹⁴ Weinreich, Max: *Rashe prokim...*, i. m., 1953. 61.

1.313. Amikor 1957-ben Max Weinreich a nyugati jiddisről szóló tanulmányának újabb kiadását készítette elő, anyanyelvi adatközlőkre és a térség zsidó történelmére hivatkozva hozzáfűzött ahhoz egy utószót, amelyben azt írta, hogy nem lehet csupán földrajzilag meghatározni a nyugati és a centrális jiddis dialektusok közötti határt Kelet-Magyarország és Erdély esetében – és így Fischer véleményével azonos álláspontra került. A Debrecen – Kisvárdá – Nagykároly – Szatmárnémeti – Nagybánya – Dés – Kolozsvár által határolt térségben beszélt jiddis egyik alapja Weinreich szerint eredetileg az a nyugati jiddis volt, amit az Ausztriából és Morvaországból az egészen a 19. századig érkező bevándorlók hoztak magukkal. Weinreich szerint ezek a nyugati betelepülők aztán itt találtak egy másik bevándorlási hullámmal, akik viszont az Északkeleti-Kárpátokról költöztek le a 18. századtól kezdve, és centrális jiddist beszéltek. A dialektusok találkozása más és más végeredménnyel végződött helységeként. Szatmárnémeti környékén „úgy tűnik, a centrális jiddis győzedelmeskedett”; Nagykárolyban, Kolozsvárott, Kisvárdán, Hídalmáson, Nagyváradon viszont „a nyugati és a centrális jiddis közötti fúzióval lehet számolni.”¹⁵ Azért, hogy bizonyítani és pontosítani lehessen ezt a feltételezését, Max Weinreich felhívta a figyelmet annak fontosságára, hogy részletes interjúk készüljenek New Yorkban és Izraelben a Kárpát-medencei térségből érkező bevándorlókval.

1.4. 1959-ben Jeruzsálemben átfogó kutatások kezdődtek a *Language and Culture Atlas of Ashkenazic Jewry* elkészítéséhez,¹⁶ és ennek köszönhetően mára már jelentős mennyiségű adat áll

¹⁵ Weinreich, Max: *Rashe prokim...*, i. m., 1953.; Mark, Yudel (ed.): *Yuda A. Yofebukh...*, i. m., 1957. 192–194. Ahogy Fischer tanulmánya, földrajzi részleteiben ez is jóval túlmutat Beranekén, aki nem osztotta fel több részre Magyarországot, és azt írta 1952-ben, hogy a magyar jiddist áthatják a centrális elemek, és fokozatosan megy át a centrális jiddisbe, l. Beranek Franz J.: *Jiddisch...*, i. m., 1952; 1957. Col. 1978.

¹⁶ Az *Atlas...* céljairól és szerkezetéről l. Weinreich, Uriel: *Vegn a nayem...*, i. m., 1960. 47–57; Uő.: *Multilingual Dialectology...*, i. m., 1962. 6–22.; Uő.: *Cultural Geography at a Distance...*, 1963. 27–39. A Kárpát-medencei jiddis nyugati variánsáról l. Hutterer, Carl J.: *The Phonology of Budapest Yiddish...*, i. m., 1965. 116–146. [Az *Atlas...* azóta megjelent: Herzog, M. et al (eds.): *The Language and Culture Atlas...*, i. m., 1992–2000. Az elkészült interjúk hozzáférhetőek online: <http://www.eydes.de> (2015. 03. 03.) (KSZR)].

rendelkezésünkre, ami alapján ellenőrizni lehet a Kárpát-medencében használt jiddis földrajzát, különösen a dialektusok közti déli határvonal Fischer és Weinreich által készített vázlatát. A jelen cikk írásakor [1964] a Kárpát-medencei térség kapcsán a projekt még nem ért a végéhez, és az összegyűlt információ nincs még teljesen rendezve és kiértékelve. Mindennek ellenére elég gazdag anyag áll már így is rendelkezésünkre ahhoz, hogy bizonyítani, illetve pontosítani tudjuk Fischer és Weinreich hipotézisét a nyugati és nem nyugati jiddis dialektusok közötti kapcsolatról és a köztük való átmenetről a Kárpát-medencében.

A téma tárgyalását jelentősen megkönnyíti, ha magunk is átveszünk a térség jiddis beszélői által használt népi földrajzi terminológiát – ahogy azt Fischer is tette. Nyugat-Szlovákia és Nyugat-Magyarország, valamint Burgenlandban a „hét község”¹⁷ „Oberland” (*ójbərland*, ‘Felföld’)¹⁸ néven ismert a helyi zsidók körében, lakói „oberlander” (*ójbərleudar*), jiddis dialektusuk pedig „oberlendis” (*ójbərleudiš*). Ezzel szemben áll az „Unterland” (*intərland*, ‘Alföld’), amelyhez a Felső-Tisza-vidék tartozik, ahol belefolyik a Bodrog, a Laborc és a Szamos; főbb központjai pedig Munkács és Máramarossziget. Tágabb értelemben az Unterlandhoz tartozik még Erdély is, és még tágabb értelemben Kelet-Szlovákia hegyvidéki része és Kárpátalja egésze. Ebben a legtágabb értelmében a kifejezés természetesen elveszíti eredeti földrajzi értelmét, és már nem síkságra, alföldre vonatkozik.¹⁹

¹⁷ A mai Burgenland területén levő „hét község” (*seva kehillot*): Kismarton (Eisenstadt), Lakompak (Lackenbach), Nagymarton (Mattersdorf, Mattersburg), Kabold (Kobersdorf), Sopronkeresztúr (Deutschkreuz), Köpcsény (Kittsee), Boldogasszony (Frauenkirchen) 1921-ig Magyarországhoz tartozott.

¹⁸ A jiddis szavak átírása a cikk során az *Atlas...* átírási rendszerét követi: az *y* hangértéke megfelel a magyar *ü* hangnak, az *ə* hangértéke pedig svá (félhang); a magánhangzók feletti vonal a hosszúságot jelöli, az ékezet pedig a hangsúlyt; a mássalhangzók közül a *c* megfelel a magyar *c* hangnak, a *č* a *cs*-nek, a *s* a *sz*-nek, a *š* a *s*-nek, a *ž* a *zs*-nek, a *x* pedig a faringális *h*-nak (mint a német *ach* hangkapcsolatban) (KSZR).

¹⁹ A zsidó *Oberland/Unterland* terminológia valószínűleg párhuzamos a magyar *Felföld/Alföld* elnevezésekkel. De míg a magyar kifejezések egyértelműen földrajzi különbséget fejeznek ki a hegyvidéki, illetve a sík, lapos régiók között, addig a jiddis terminológia, úgy tűnik, 90 fokos szögben elfordult, és egyértelmű kulturális-dialektológiai különbséget fejez ki kelet és nyugat között. Ez is

A jelen tanulmány célja az, hogy bemutassa egyrészt a különbségeket a Kárpát-medencében beszélt jiddis nyugati változata (*ójbárlendiš*), illetve a Kelet-Szlovákiában és Kárpátalján használt viszonylag tiszta centrális jiddis között (§2); másrészt az Unterland és Erdély területén, a dialektusok találkozása során keletkezett keverék dialektust (§3); illetve hogy rámutasson a dialektusok találkozásának néhány utóhatására az Oberland területén használt, egyébként viszonylag egyértelműen nyugati jiddisnek számító nyelvváltozat, valamint a Kelet-Szlovákia és Kárpátalja területén használt, egyébként centrális jiddishez tartozó variáns esetében (§4).

2. A nyugat-Kárpát-medencei jiddis és a centrális jiddis közötti különbség

2.01. A szakirodalom eddig a Kárpát-medencében beszélt jiddis két fő variánsa közötti különbséget olyan jelentősnek állította be, mint a nyugati és a keleti jiddis közöttit.²⁰ Mivel ezt eddig egyetlen, vagy legalábbis nagyon kevés kritérium alapján állapították meg, egyik első feladatunk, hogy megvizsgáljuk, mennyire „nyugati” a nyugat-Kárpát-medencei jiddis (WTCp), és mennyire „nem nyugati” a kelet-Kárpát-medencei jiddis (§2.1). Hasonlóan fontos, hogy Fischer elmélete mentén megvizsgáljuk a hasonlóságokat is a két dialektus között, és ne hagyjuk, hogy a jiddis dialektológia

érdekes példa a részben önálló és független zsidó földrajzi nevek kialakulására (vö. még *Askenáz* vs. Németország, *Lite* vs. Litvánia stb.). A Felföld kapcsán a magyar dialektológiában Hutterer, Carl J.: „Adalékok a felföldizmus kérdéséhez”, In: *Magyar Nyelv*. 1961, 57, 213.

²⁰ Az itt „centrális jiddis” néven emlegetett dialektus Birnbaum rendszerében, amelyre munkáiban Beranek is támaszkodik, a „déli jiddis” egyik variánsa, ami pedig a „keleti (vagyis nem nyugati) jiddis” csoporthoz tartozik. Fischer hasonló elvek szerint csoportosítja a jiddis dialektusokat, de saját terminológiát használ, és ugyanezt a dialektust „nyugat-közép jiddis”-nek hívja (i. m., 104.). Max Weinreich viszont, Pryluckit követve, a nyugati jiddist a „kelet-európai jiddis”-sel állítja szembe (*sensu largo*), és ez utóbbihoz tartozik a centrális jiddis és a keleti jiddis *sensu stricto*. (Jiddis írásaiban Weinreich a keleti jiddis tágabb és szűkebb értelmezését *mizrekhdik yidish*, illetve *mizrekh yidish* terminussal különbözteti meg.) A Kárpát-medence viszonylatában a „közép-keleti jiddis” terminust használjuk a nem nyugati jiddis – a Birnbaum – Fischer – Beranek szerinti *Ostjiddisch* és Weinreich szerinti *mizrakhdik yidish* – helyi variánsára.

legalapvetőbb (nyugati és nem nyugati) ellentété²¹ miatt a köztük levő különbségek kerüljenek előtérbe.

2.02. Bár reprezentatív mintának tekintjük a nyugat-Kárpát-medencei jiddis leírásához az Oberland fennmaradó dialektusait, nem állítjuk, hogy ne lenne fontos a térségben használt jiddis más variánsait is vizsgálni. Beraneknek az 1930-as években Morvaországban és Csehországban sikerült még adatszolgáltatónak emlékezetet, sőt személyes interjúk alapján is feljegyeznie egy olyan variánsát a jiddisnek, amely több szempontból is más volt, mint az, ami a magyar területeken fennmaradt. Csehországban és Morvaországban a nyugat-Kárpát-medencei jiddist nem jellemezte a szó végi *n* elkopása, ami pedig igen gyakori jelenség az Oberland területén (l. §2.11 alább); megtalálható viszont benne a héber és arámi szavak szókezdő *s* hangjának affrikációja, ami a nyugati jiddis jellegzetessége, például *cykə* ‘szüke’, *cidal* ‘imakönyv’²² – amely jegyek Nyugat-Lengyelországban fellelhetők, de Oberland területén nem. A nyugat-Kárpát-medencei jiddis semmiképp nem tekinthető egységesnek: egyes települések szigetet képeztek, ahol a környezettől eltérő dialektust beszéltek.²³ Mindezeket figyelembe véve, ha a keleti és nyugati hatások találkozásáról szeretnénk beszélni, a Kárpát-medence nyugati részének keleti felére, az oberlandi jiddis dialektusra kell koncentrálnunk. Szerencsére – különösen annak tükrében, hogy a Kárpát-medence nyugati részének egyéb részein beszélt jiddisről csak szórványosan maradtak fenn

²¹ Pl. Fischer, Jechiel: *Das Jiddische...*, i. m., 90; Weinreich, Max: *Yidish...*, i. m., 1939.; Beranek, Franz J.: *Jiddisch...*, i. m., 1952; 1957. col. 1974.

²² Beranek, Franz J.: *Yidish in Tshekhoslovakay...*, i. m., 67. Beranek többször is említette, hogy a szudéta jiddisről monográfiát készít (pl. Beranek, Franz J.: *Jiddisch...*, 1952; 1957.

²³ Az egyik ilyen, Beranek által azonosított sziget Šafov (Dél-Morvaország) volt, bár történelmi magyarázata a helyi magánhangzórendszerre nem meggyőző, mert nincsenek adatok a helyi zsidóság bevándorlásáról. Egy másik sziget az *Atlas...* kutatásai kapcsán került elő: a Pozsony melletti Nagymagyar (Zlaté Klasy / Velký Mager) jiddisében a **i₄* összeolvadt az **e₄* és **o₄* hangokkal, és *ā* lett belőle (*vāser štān*), továbbá több lengyel jövevényszó is azt mutatja, hogy a helyi zsidóság északról származik. További kutatások más hasonló szigetetek is felfedhetnek. A csillaggal jelölt magánhangzók kapcsán l. a 25. lábjegyzetet.

adatok – ez a dialektus az 1960-as évek elején még az onnan érkező kivándorlók körében kutatható volt.²⁴

2.1. Az oberlandi jiddis nyugatias jellege

2.10. Az oberlandi jiddis nyugati jellegzetességeinek egyik része minden nyugati jiddis dialektusra jellemző (§2.11), másik része csak az Oberlandra (§2.12), és a harmadik része pedig nem kifejezetten nyugati jiddis jellegzetesség és nem is kifejezetten oberlandi, de mégis más, mint ami a centrális jiddisben volna, és így a két dialektus megkülönböztető jegyei közé tartozik.

2.11. ÁLTALÁNOS NYUGATI JIDDIS ELEMEEK: a legfőbb nyugati jiddis elem a nyugat-Kárpát-medencei jiddisben (WTCp) természetesen az, hogy a protojiddis (proto-Yiddish/prY) $*e_4$ és $*o_4$ hang (vö. közép-felnémet [MHG] *ei, ou*)²⁵ \bar{a} -ként jelenik meg. Az oberlandi jiddis egyértelműen nyugati jiddis dialektusnak számít, ha azt nézzük, hogy a ‘húst venni’ ott úgy hangzik, hogy *kāfn flāš*. Ezt az általános nyugati jiddis ismérvet ki lehet még több mással is egészíteni.

A történeti fonológia területéről megemlíthetjük azt, hogy az *am* szóvég *n*-re változik olyan szavakban, mint *ādn* ‘vő’, *bēzn* ‘seprű’ (CY *ajdām, bejzām*). Lexikális-fonológiai kritériumnak számít az ‘itt’, ‘alszik’, ‘mák’ szavak magánhangzója, amely a protojiddis $*o_2$ -

²⁴ Beranek utolsó adatközlője a morva közösségekből 1935-ben megjelent tanulmánya szerint (i. m., 165.) akkor a hatvanas éveikben jártak; a többi morva és cseh hely kapcsán arra kellett hagyatkoznia, ahogy adatközlői szülei, nagyszülei beszédére emlékeztek. Az oberlandi jiddis bizonytalanságát is mutatja, hogy Izraelben az 1959 – 1960-ban talált egyedüli lehetséges adatközlők Tapolcsányból (Szlovákia), néhány hatvanas éveiben járó, mélyen orthodox férfi, határozottan visszautasította a kutató azon gyanúsítását, hogy ők bármi más nyelvet beszéltek volna, mint irodalmi németet. A legjobb pozsonyi adatközlővel a beszélgetés néhány anekdotát leszámítva németül folyt. Egy burgenlandi bevándorló, egy idősebb hölgy, akit vallásos, ciceszes unokái vettek körül, csak néhány példát tudott mondani szülővárosában, Lakompakon beszélt jiddisből, és mindegyiküket viccesen adta elő, ami jellemző a kihálófélben levő nyelvekre (cf. Swadesh, M.: Sociologic Notes on Obsolescent Languages. In: *International Journal of American Linguistics*, 14 (1948). 226–235).

²⁵ A protojiddis magánhangzók jelöléséről és magyarázatáról I. Weinreich, Max: *Di sistem yidishe kadmen-vokaln...*, i. m., 1959. 65–71.

ből alakult ki: WTCp *doj, šlufn, mun* és *rojt* ‘piros’ (vö. elzászi *dau, šlaufə, ... raut*), de CY *du, šlufn, mun* ≠ *rojt*; idetartozik még a WY *apl* ‘alma’ (CY *epł*); *oləf, zojen* ‘alef’ és ‘zajin’ (az ábécé első és hetedik betűi) (CY *aləf, zajən*); *tajnəs* ‘böjtnap’ (CY *tunəs*); *šōlət* ‘sólet’ (CY *čulnt*); *gelb* ‘sárga’ (CY *gejl*); *mōzan* ‘kanyaró’ (CY *muzlən*); *ləxōvəd* ‘tiszteletére’ (CY *ləkuvət*); *baxn* ‘sütni’ (CY *bakn*), *bek* ‘pék’ (CY *bekar*); *asə* ‘hapci!’ (CY *asīsə*).

A nyugat-Kárpát-medencei jiddisben megtalálható nyugati jiddis lexikális elemek közül megemlíthető a *barxəs* ‘szombati kalács’ (CY *xalə*); *trendal* ‘trenderli’ (CY *drajdl*); *xōməc-batlən* ‘a kovász rituális megkeresése’ (CY *bojdək-xūməc zān*); *gās* ‘kecske’ (CY *cīg*).²⁶

Szokások terén idetartozik a *špinholc*, ami egy esküvő előtti szokás, és bár a gyakorlatban már kihalt, Oberland területén emlékeznek még rá (CY *fúršpīl* stb.), vagy a *kvata* mint az egyetlen megtiszteltetés a körülmetélési szertartás során (CY *kvata* ≠ *sandək*). Az idiomatikus nyugat-Kárpát-medencei *tilələj* ‘hála istennek’ előfordul a holland jiddisben is, és a *šmābəni* ‘jó ég’ olyan nyugatra is ismert, mint Elzász.

A fenti felsorolás kísérleti próbálkozás csupán. Előfordulhat, hogy további kutatások eredményeképp kiderül, hogy egyes elemek, amelyek itt pánnyugati-jiddisként (pan-WY) szerepelnek, a nyugati jiddis déli régiójára jellemzők csupán – így például a szombati kalács a holland területeken inkább *xalə*, és nem *barxəs*.²⁷ Mindezzel együtt, ha figyelembe vesszük, hogy mennyire különböző német dialektusok között létezett a nyugati jiddis, minden pánnyugati-jiddis elem meglepő bizonyíték arra, hogy mennyire önálló nyelv volt a jiddis már a korai időktől kezdve. Nagyon nehéz lenne azonban ezt a felsorolást tovább bővíteni, és ez arra utal, hogy mégis helyes lehet Noyekh Prilutski elmélete, amely szerint az $\bar{a} < *e_4, *o_4$ határvonal tekinthető a nyugati jiddis kritériumának²⁸ – ő ezáltal egyetlen

²⁶ Az itt és lejjebb, a §2.12-ben felsorolt jellegzetességeket megemlítette már Beranek is (I. Beranek, Franz J.: *Jiddisch...*, i. m., 1952; 1957. col. 1975f; Beranek, Franz J.: *Sprachgeographie...*, 1949. 31–33.); több általa felsorolt jellegzetességet más kategóriába soroltunk (vö. §2.13). L. még lentebb.

²⁷ Vö. például Beem, Hartog: *Jerosche...*, i. m., 1959. 48.

²⁸ Prilutski, Noyekh: *Tsum yidishn vokalizm...*, i. m., 1920. 79. Prilutski, mint az ismert, Alfred Landau korábbi elméletét dolgozta ki részletesen.

mozdulattal jelöl ki egy egybefüggő területet Amszterdamtól Kolozsvárig, Hamburgtól Velencéig.²⁹

2.12. A NYUGAT-KÁRPÁT-MEDENCEI JIDDIS EGYEDI JELLEGZETESSÉGEI: azon elemeken túl, amelyek közösek a nyugat-Kárpát-medencei jiddis és az ennél nyugatabbra használt jiddis dialektusok között, nagyon sok más olyan elem is van, amelyekben a dialektusok keveredése előtt a nyugat-Kárpát-medencei jiddis különbözött a kelet-Kárpát-medencében használt centrális jiddistől. Alább ezek közül mutatunk be néhányat:

a. **Fonológia:** Az **u₁*, **u_{2,3}*, **o_{2,3}* magánhangzók palatalizálódása, *y*, *ȳ*, *oj₂₇* hanggá,³⁰ és ezen elől képzett (magas) magánhangzók megtartása ajakkerekítés nélkül (legalábbis monoftongusok esetében),³¹ a hangsúly előtti magánhangzók kerekítése, különösen nyílt szótagok esetében, mint például a határozatlan névelő, *ə* (*æ*); a *rm* > *rbn* (*rbm*) és *jan* > *jbn* (*jbm*) változás; mássalhangzó előtti pozícióban; hangsúlyos, rövid magánhangzó után a *r* kiesése (*hac* ‘szív’, *koc* ‘rövid’, CY *harc*, *korc*); a mássalhangzók zöngülése szó végi helyzetben (*āg* ‘szem’, *geld* ‘pénz’, CY *ojk*, *gelt*),³² a morféma végi *n* kiesése még hangsúlyos (hosszú) magánhangzó után is az azt

²⁹ Weinreich, Max: *Rashe prokim...*, i. m., 1953. A *b* jelenléte olyan szavakban, mint például *gōbl*, *nēbl*, amelyeket Beranek WY kritériumként nevez meg (CY *gupl*, *nejpl*), nem mutatható ki az általunk oberlandi jiddist beszélők körében végzett kutatások alapján.

³⁰ Az elzászi jiddisben, ettől valószínűleg függetlenül, csak az **u_{2,3}* palatalizálódott; vö. AlsY *hont*, *byx*, *graus*, illetve WTCp *hynt*, *bȳx*, *groys* ‘kutya, könyv, nagy’. Az északkeleti jiddisben (NEY) csak a diftongus palatalizálódott. Ennek a palatalizációnak a problematikájáról l. Trost, Pavel: *Yiddish in Bohemia and Moravia...*, i. m., 1965. 87–91.

³¹ A centrális jiddis (CY) és a délkeleti jiddis (SEY) esetében mindhárom magánhangzó ugyanígy palatalizálódott, de ajakkerekítés nélkül, kivéve Polécia bizonyos területein, ahol ezek a monoftongusok megmaradtak ajakkerekített formában. A diftongus kerekített maradt az északkeleti jiddis (NEY) bizonyos variánsaiban. A nyugat-Kárpát-medencei jiddis (WTCp) esetében kutatásaink során csak ajakkerekítés nélküli diftongust (*oj*) találtunk, és az a feltételezésünk, hogy a Beranek által feljegyzett *oy* egy korábbi változat, amely az 1930-as években még létezett.

³² Ez valószínűleg a magyar fonémarendszer hatása, és független a délkeleti jiddis (SEY) és északkeleti jiddis (NEY) hasonló jelenségeitől, ahol a fehérorosz és ukrán dialektusok hatására történt mindez; vö. Weinreich, Uriel: *Four Riddles in Bilingual Dialectology...*, i. m., 1964. 335–359.

megelőző magánhangzó nazalizációja nélkül (*hō* ‘kakas’, *hȳ* ‘tyúk’, *hīdl* ‘csirke’, *bādl* ‘csontocska’; CY *hun*, *hūn*, *hūndl*, *bajndl*).³³

b. Bizonyos szavak fonológiai alakja jellegzetes: *krymp* ‘görbe’, *kamp* ‘fésű’, *kempn* ‘fésülni’ (CY *krim*, *kam*, *kemən*); *mō* ‘férfi, férj’ (< *mōn*; CY *man*); *orm* ‘kar’, ‘szegény’ (CY *urəm* < *ōrəm*); *gāmæcn* ‘ásít’ (CY *gejnæcn*); *niks* ‘nem’ (CY *ništ*); *iksl* ‘váll’ (CY *aksl*); *tipl* ‘kis lábos’ (CY *tepl*); *hēnig* (CY *honik*); *krē* ‘torma’ (CY *xrajn*); *dēdā* ‘nagyapa’ (CY *zajdā* < *zejdā*); *maləl zaj*, ‘körülmetél’ (CY *mal[ə] zān*).

c. Nyelvtan: A létige egyszerű múlt alakjának fennmaradása (*ix vōr*); a ‘vállik’ ige használata segédigeként jövő idő képzéséhez (*ix vo[r] šlojfn* ‘aludni fogok’, CY *ix vel šlufn*); a *tō* + főnévi igenév perifrasztikus szerkezet gyakorisága az igeragozásban (*er tyt šlojfn* = *er šlojft*; CY nem szónoki stílusban csak *er šluft* ‘alszik’); a feltételes mód képzése kizárólag a *het* + múlt idejű melléknévi igenév szerkezettel (*ix het geštorbn* ‘meghaltam volna’, CY általában *ix volt [gevajn] geštorbn* vagy *ix štarb gevejn*); a tiltószó lehetséges használata a felszólító ige előtt (*niks vānc* ‘ne sírj’, CY csak *vajnc ništ*);³⁴ magánhangzóra végződő (akár egy szótagú) igetövek esetében az *-ə(n)* helyett inkább a *-nə(n)* képző használata a főnévi igenévben (*dajgənə* ‘izgulni’, *nēnə* ‘varrni’, *krēnə* ‘károgni’; CY *dāngən*, *najən*, *krajən*); a tulajdonnevek ragozásának hiánya (*mit sōrl* ‘Sáriver’, CY *mit surələn*); az *-əcn* igeképző produktivitása és gyakorisága (*xoxmæcn* ‘hohmecolni, okoskodni’, *kōlecen* ‘kőlecolni,

³³ Ezzel összefügg a szótag végi *n* kiesése hangsúlytalan magánhangzó után, amint ez a centrális jiddis (CY) több variánsában is előfordul (vö. §2.22), illetve a legtöbb olyan nyugati jiddis (WY) dialektusban is, amelyet a délnémet dialektusterületen beszéltek, ahogy azt a svájci és elzászi (AlsY) előfordulása is mutatja. De míg szó végén a délnyugati jiddisben (SWY) *ən* > *ə* változás zajlik le, addig a nyugat-Kárpát-medencei jiddisben (WTCp) *ən* > *n*; például AlsY *šlaufə*, WTCpY *šlojfn* ‘aludni’. Fischer és Beranek szerint a magánhangzó utáni *n* kiesése a Kárpát-medencei jiddisben Pozsonyban és Burgenland területén fordul csak elő. A Lengyelországban is gyakori *ex* > *ax* váltás nem fordul elő a centrális jiddis (CY) Kárpát-medencei variánsaiban, és így szintén a nyugat-Kárpát-medencei jiddis jellegzetességének tekinthető (*raxt* ‘jobb’; TCpCY *rext*).

³⁴ Lehet, hogy ez is magyar hatás, amely véletlenül egybeesik egy északkeleti jiddisben (NEY) gyakori jelenséggel (*nit vejnt*), amely viszont valószínűleg szláv hatás eredménye (Weinreich, Uriel: *Yiddish and Colonial German...*, i. m., 1958. 383).

hitközségi ügyekbe keveredni’; CY *xoxmən zəx, kuln zex*), illetve az így képzett igealakok rögzülése és elterjedése (*napəcn* ‘csendespihenőzni’, *gibəcn* ‘kibickedni’, *grepəcn* ‘böfögni’, *zifəcn* ‘tüsszenteni’; vö. CY *grecn, zifcn*).

d. Egyes szavak nyelvtani alakja: A helyhatározók ragozásának mellőzése (*fyn doj* ‘innen’, *fyn vȳ* ‘honnan’; CY *fin danən, fin vanən*); tárgyasetben a hímnemű határozott névelő alakja *dən* (CY *[d]əm*); tárgyasetben a hímnemű személyes névmás gyakran *əmən* alakú (CY *ejm*); a *vē tō* ‘fáj’ után részes esetű névmás használata (CY tárgyaset); talán ide tartozik a *gabə* ‘hitközségi megbízott’ főnév ragozása is (*dən gabn, CY dēm gabə*).

e. Szókincs: A hétköznapi és az ünnepi imakönyvre a szó kicsinyített alakjának használata: *sidərl* (*sidal*), *maxzərl* (*maxzal*) (CY *sidər, maxzər*); *sȳdə* ‘körülmetelési ünnepség’ (CY *sīdə* ‘ünnepi lakoma’, *bris* ‘körülmetelési szertartás’),³⁵ *kōšər* ‘nem tejes és nem húsos’ = ‘kóser’ (CY csak ‘kóser’, *parəvə* ‘nem tejes és nem húsos’); *jarbn* ‘élesztő’ (CY *hajvn*); *ȳrəb* ‘kovász’ (CY *zōrtajk, roščənə*); *cvēbn* ‘mazsola’ (CY *rožənkəs*); *cvečkn* ‘szilva’ (CY *flōmən*); *denkən* ‘emlékezik’ (CY ‘gondolkodik’); *gədenkən* ‘emlékezik’); *šitn* ‘önt’ (CY csak ‘száraz dolgokat önt’, egyébként *gīsn*); (*cy*) *šītət* ‘lassan’ (CY *pamejləx*); *švābn* ‘öblíteni’ (CY *švenkən*); *švāf* ‘farok’ (CY *vajdl*) stb. Külön alkategóriát képeznek azok a cseh és szlovák jövevényszavak a nyugat-Kárpát-medencei jiddisben, amelyeknek a megfelelője a centrális jiddisben nem szláv eredetű szó: *boxtə* ‘süteményfajta’, *pout/put* ‘(kör)menet’ stb.³⁶ Kifejezetten Kárpát-medencei szlavizmusok fordulnak elő két nyelvi elemből álló szólásoknál és mondásoknál is (Dunaszerdahely: *xərōtə nēpomože* ‘felesleges a megbánás’).³⁷

f. Ezen nyelvi különlegességekkel párhuzamosan viszonylag sok, kifejezetten a nyugat-Kárpát-medence régiójára jellemző szokás is van. Néhány példa ezek közül: *zōxabōdləx* ‘fiú születésekor felszolgált bab’; *kaləšəblex* ‘lakodalmi cserépdarab’ (az eljegyzési

³⁵ Ezen szavak kapcsán l. Weinreich, Uriel: *Ha-ivrit ha-askenazit...*, i. m., 1960/61. 65.

³⁶ Beranek, Franz J.: *Yidish in Tshekhoslovakay...*, 1936. 67.; Uő.: *Sprachgeographie...*, i. m., 1949, 44.

³⁷ A szláv elem szerepéről jiddis szólásokban és közmondásokban l. Weinreich, Uriel: *Yiddish and Colonial German...*, i. m., 1958. 397.

ceremónia során eltört edény darabjai);³⁸ *xōsnhīdl* ‘vőlegénycsirke’ (a vőlegénynek felszolgált csirke esküvői lakomán); továbbá a temetkezési egylettel kapcsolatosan sok kifejezés (többek között a *lībāra* ‘egyleti munkás’, *mlačə* ‘új tag’, *xévrəmō* ‘egyleti tag’). Az ünnepekkel kapcsolatos tipikus szokások és kifejezések ebben a térségben: *sykənoj* ‘szükedisz’, *kīndləx* ‘purimi sütemény’ és *cvōrəxdelklax* ‘(savuoti) túrós sütemény’.

g. Az oberlandi jiddis jellegzetességeinek leírásakor nem lehet nem figyelembe venni a térség kultúrtörténeti jellegzetességeit is. Az Oberland nagyon fontos szerepet töltött be a nem haszid orthodoxia kialakulásában, különösen R. Mose Schreiber (leghíresebb könyvének címe alapján: „a Hatam Szofer”, 1752–1839) hatására, aki 1806-tól volt a pozsonyi jesiva feje.³⁹ Ez a nem haszid orthodoxia erős jesivarendszert épített ki Nyugat-Szlovákia és Nyugat-Magyarország területén (Pozsony, Galánta, Nyitra, Pápa stb.), amely nem csak az Oberland térségéből vonzotta a diákokat majd egy évszázadon át, hanem Unterlandról is. Az ide érkező diákok egyrészt elmélyültek a nem haszid tanulásban, másrészt kapcsolatba kerültek Oberlandról származó tanáraik és diáktársaik nyugat-Kárpát-medencei jiddisével. A Hatam Szofer mozgalma egyébként sokat tett annak érdekében, hogy a jiddis a zsidóság beszélt nyelve maradjon: különbözőségét a némettől rendkívüli értékének tekintették, és megpróbálták tenni az ellen, hogy a zsidóknak alsóbbrendűségi érzése legyen amiatt, hogy a köztudat a „hibás” jiddist a „helyes” némethez hasonlította, ami végül Csehország és Morvaország területén oda vezetett, hogy a vallási szigor enyhülésével párhuzamosan a jiddis nyelv fokozatosan kihalt.⁴⁰ Az irányzat határozott haszidellenessége végül érzékennyé

³⁸ L. Beranek, Franz J.: *Zur jüdischen Volkskunde...*, i. m., 1931. 119–121. Bajorországból is vannak feljegyzések erről.

³⁹ L. Seltmann Rezső: „*Szofer, Mózes*”..., i. m. 1929, 860 kk. L. még Ben-David, Joseph: *The Beginnings of Modern Jewish Society...*, i. m., 1997. 57–97. [Magyarul, Haraszi György kiegészítéseivel Joszef ben Dávid: *A modern zsidó társadalom kezdetei...*, i. m., 2007. 97–137. (KSzR)].

⁴⁰ Shlomo Noble idézi a Hatam Szofer elméletét, amely szerint a jiddis úgy alakult ki, hogy a németet tudatosan megrontották azért, hogy a nyelv is a zsidó különállást erősítse. Noble, Shlomo: *Khumeshtaytsh...*, i. m., 1943. 17. fn. 13. Az a jelenség, hogy a jiddis fennmaradjon szekuláris célokra, ami gyakori volt a Kárpátoktól északra, úgy tűnik, a Kárpát-medencében ismeretlen volt.

tette az Oberlandot a haszid újításokkal szemben: egy igazi oberlander nehezen fojtaná el megvetését, amikor a haszid férfiak öltözetéről beszél (hosszú csikos kabát, széles karimájú kalap, szövetöv), vagy túlradó ünneplésüket (mint például a szimbolikus „Vörös-tenger kettéválasztása” pészah hetedik napján), rebekultuszukat, az alkoholfogyasztást temetésekkor (*tikn*), körülményességüket a körülmételéskor vagy sajátos liturgiájukat (a „szefárd” rítust). A Kárpát-medence északi és nyugati részének nyelvi és kulturális különbségeit jól jelképezi az askenázok és a haszidok szembenállása.⁴¹

2.13. A centrális jiddis változása: A centrális jiddis és a nyugat-Kárpát-medencei jiddis közötti különbségekhez sorolhatók azok a változások is, amelyek a centrális jiddisben végbementek, de a nyugat-Kárpát-medencei és a Litvánia és Fehéroroszország területén beszélt északkeleti jiddisben (NEY) nem. Ezek közé tartozik a fonológia szintjén az $\bar{o} > *a_{2,3}$ további palatalizációja (*lævunə* ‘hold’, WTCp *lāvōnə*, NEY *levūnə*); a *aj* $> *i_4$ monoftongizálódása (*lāt* ‘emberek’, WTCp és NEY *lajt*); az *e*, *ej* velarizációja (*sajdər* ‘széder’, WTCp, NEY *sēda*, *sejdər*); a szó végi *ls*, *lš* affrikációja (*halc* ‘torok’, WTCp *hals*); és bizonyos mássalhangzók előtt a hosszú magánhangzók diftongizálódása (*šudn* [*šudn]* ‘kár’, WTCp *šōdn*). Lexikális vagy lexikalizálódott elem ebből a kategóriából a réshang az *ojvn* ‘fent’ szóban (WTCp, NEY *ojbn*); a *gəvolt* mint a *veln* ‘akar’ ige múlt idejű melléknévi igeneve (WTCp, NEY *gəvelt*); *bār* ‘körte’ (WTCp *bīrn*, cf. NEY *bernə*); bizonyos számállapot-határozók kiesése (WTCp *zelbdrit*, NEY *zalbədrit* ‘mindhárman’); *kačke* ‘kacsa’ (WTCp *ant*, NEW *entl*); *latə* ‘folt’ (WTCp *flek*, NEY

⁴¹ Ahogy Fischer írta (*Das Jiddische...*, i. m., 1936. 92): „der Unterländer ist [...] für den Oberländer bereits ein »polnischer Jude«.” Az „askenázi” kifejezés a Kárpát-medencében használatos terminológia szerint a haszidizmus ellenzőjét jelenti, és megfelel a sztenderd jiddis *misnagdim* kifejezésnek, és onnan származik, hogy ők megtartották az askenázi imarendet, és nem tértek át a haszidok által használt szefárd imarendre. Az „askenázi” ebben az értelemben természetesen nem azonos a szó általános jelentésével, amely a középkori Németország (héberül: Askenaz) területén élő zsidókra és leszármazottjaikra vonatkozik (beleértve a kelet-európai haszidokat is), ellentétben a zsidóság más földrajzi variánsaival, például az Ibériai-félsziget (héberül: Szfarad) zsidósága és leszármazottaiak (szefárdi).

egyes variánsaiban *flik*), továbbá számos más lengyel jövevényt is.

2.2. A nyugati/centrális különbséget gyengítő tényezők

2.21. KELETASKENÁZI ELEMOK A NYUGAT-KÁRPÁT-MEDENCEI JIDDISBEN: Annak ellenére, hogy meggyőzően sok pánnyugati-jiddis (pan-WY) elem van a nyugat-Kárpát-medencei jiddisben, nem lehet figyelmen kívül hagyni azt, hogy ha a nyugati és keleti askenázi világ között legalapvetőbb határvonalat nézzük, akkor a Kárpát-medencei *kāfn flāš* a nyugati jiddis keleti határára esik. Ez a dialektushatár egyébként, úgy tűnik, egybeesik a német, illetve a lengyel és cseh zsinagógai liturgia közti határral.⁴² A szokások szempontjából a határvonal valószínűleg megegyezik a *hōləkrāš* (névadási rituálé), illetve a *rūmplnaxt* (a pészah során használt edények vidám, ünnepélyes elpakolása az ünnep utáni este) keleti határával. Szókincs szempontjából egybeesik az *ōrn/dāvānān* ‘imádkozni’, *tfilā/sida(l)* ‘hétköznapi imakönyv’, *krōvās/maxza(l)* ‘ünnepi imakönyv’, *oumern/sfirā(s) cēln* ‘omerszámolni’, *mēmārn/mazkir zajn* ‘megemlékezni’, *nādīnje/nādān, nādān* ‘hozomány’ stb. izoglosszák határvonalával. Fonetika szempontjából egybeesik az olyan jelenségek legnyugatibb határával, mint a rövid **u₁* lerövidülése *y*-re vagy az **o_{2,3}* változása *oj*-já (és a hosszú **u_{2,3}* változása *ḡ*-vé). Mindezen jelek alapján viszont a nyugat-Kárpát-medencei jiddis beszélői keleti és nem nyugati askenázok.⁴³

⁴² Nincs megfelelően részletes tanulmány az askenázi rítusok közti különbségekről – ezt a témát úgy tűnik, a modern judaisztika tudománya egyelőre figyelmen kívül hagyta. Az azonban ismert, hogy a német–lengyel rituális határ északi része az Elba folyó mentén húzódott. De a Kárpát-medencében úgy tűnik, külön német, cseh és lengyel rítus is használatban volt.

⁴³ Beranek, Franz J.: *Sprachgeographie...*, i. m., 1949. 37 alapján: a nyugat-Kárpát-medencei jiddis és a centrális jiddis közötti izoglosszahatár egybeesik azzal a határvonallal, amelynek egyik oldalán él a „nyugati zsidóság, amelyet a felvilágosodás és haladás befolyásol, és hajlik a nemzetköziség felé”, és a másikon a „keleti zsidóság, amely döntően konzervatív, és ragaszkodik a nemzeti hagyományokhoz”. Mi ezt az elmélet, amely a Fischer által felállított kísérleti határt főképp náci forrásokból származó adatokkal támasztja alá, túlzottan leegyszerűsítettnek tartjuk.

Röviden tehát a pánnyugati és a keletaskenázi elemek kombinációja – amelyre tipikus példák az olyan kifejezések, mint *dahām davənən* ‘otthon imádkozni’, szemben az „igazán” nyugati jiddis (*dāhām ōrn*) és centrális jiddis (*indərhajm davənən*) megfelelőikkel – legalább olyan jellemző a nyugat-Kárpát-medencei jiddisre, mint a fentebb (§2.12) elemzett nyugati jellegzetességek.

A nyugati és keleti askenázi világ közötti válaszvonal Kárpát-medencei része eddig nem lett pontosan meghatározva. De ismert az a határ, amelyet Beranek Csehországra nézve határozott meg. Ez azt jelöli, hogy meddig jutottak el a cseh és a morva jiddis olyan változásai, mint az $\bar{o} > \bar{u}$, $u > y$, $ou > oj$ és $erC > arC$. Csehország legnyugatibb része (Cheb városával együtt) ez alapján le lett vágva arról a területről, és Beranek a délnémet jiddis dialektusterülethez kapcsolta.⁴⁴ Ez a határvonal, amelyet viszonylag triviális fonetikai kritériumok határoznak meg, valószínűleg egybeesik a keleti és nyugati askenázi világ közötti határral.

Függetlenül attól, hogy ez a földrajzi elhelyezés igaz-e, a Kárpát-medencei jiddis keletaskenázi jellege nagyon fontos nemcsak a nyugati jiddis vizsgálata szempontjából, hanem azért is, mert segít megérteni az unterlandi dialektusok közötti kapcsolatot (§3). Akármilyen jelentősek voltak is a különbségek az egymással találkozó dialektusok között, azok még jelentősebbek lettek volna, ha a nyugati jiddist beszélők egyben nyugati askenázok is lettek volna, és nem keletiek.

2.22. A NYUGAT-KÁRPÁT-MEDENCEI ÉS A CENTRÁLIS JIDDIS KÖZÖS ELEMELI: Miközben a nyugat-Kárpát-medence jiddis dialektusainak nyugatiságát próbáljuk meghatározni, fontos, hogy tisztában legyünk néhány fontos izoglosszával, amelyek alapján, ha a teljes térképet nézzük, a nyugat-Kárpát-medencei jiddis a centrális jiddissel tartozik közös csoportba. Ezek részben hasonlóak azokhoz,

⁴⁴ Beranek, Franz J.: *Yidish in Tshekoslovakay...*, i. m., 1936. 69. Minden jel arra mutat, hogy Csehországban sok szempontból keveredtek a keleti és a nyugati jegyek (vö. Trost fentebb említett tanulmányát az \bar{o} kapcsán). További hiteles források hiányában Beranek besorolása, amely szerint Csehország és Morvaország a nyugati jiddis (WY) *orn* térségéhez tartozik (*Zur westjiddischen Wortgeographie...*, i. m., 1956. 38.), túlzott leegyszerűsítésnek tűnik. Mivel nem tudjuk ellenőrizni Beranek több térképét sem (ibid., passim), ezekre a jelen tanulmányban a továbbiakban nem hivatkozunk.

amelyek korábban a cseh–morva vidék és Kis-Lengyelország zsidó közösségei között is voltak.

Ezen hasonlóságok közül a legszembetűnőbbek a többes szám második személyű személyes névmás alakjai: *ec*, *enk*, (birtokos) *enkær*, szemben az *ir*, *ajx*, *ajær* alakokkal, amelyeket ettől keletebbre és nyugatabbra is használtak. A hosszú magánhangzók vagy diftongusok és bizonyos mássalhangzók között kialakuló kötőhang, például *hojax* ‘magas’ (*hojx*), *tiærn* ‘ajtók’ (*tīrn*) (de vö. §2.13, ha *d* közelében fordul elő) is egy olyan fonológiai elem, amelynek előfordulása földrajzilag nagyjából egybeesik a különleges személyes névmás használatával. A nyugat-Kárpát-medencei jiddis és a centrális jiddis közös szókincsébe tartozik a *gəvélb* ‘bolt’, *štacl/štercl* ‘lábosfedő’, *brouxn* ‘szükséges’, *kakæcn/kekæcn* ‘dadog’, *endær(št)* ‘inkább’. Közös lexikofonológiai elemek pedig az *andaršt* ‘másképp’, *korc* ‘rövid’, *kox* ‘konyha’ alakok, valamint az *ō(p)* és *ō(n)* prefixumok egybeolvadása.

A nyugat-Kárpát-medencei jiddis és a centrális jiddis további közös eleme, amelyben a délkeleti jiddissel is osztoznak (az északkeletivel viszont nem): az *inc* többes szám első személyű személyes névmás és az ennek megfelelő igerag (*-mer*); a többes számú felszólítómód-jel (*-c*); a visszaható névmás ragozása (*ix špīl max*); az a jelenség, hogy névszói csoportok prepozíció nélkül nem lehetnek részes esetben (*er helft fær zaj/zān kind* ‘segít a gyerekének); az *oba/obær* hangtani azonossága, ‘de’ = ‘vagy’.

3. Az Unterland dialektológiája

3.1. A nyugati és a keleti elemek keveredése

Az Unterland területén a jiddis legszembetűnőbb jellegzetessége a nyugat-Kárpát-medencei és a centrális jiddis dialektusok teljes és gyakorlatilag véletlenszerű keveredése.

3.11. PÉLDÁK A KEVEREDÉSRE: Ezt a keveredést bizonyítandó alább bemutatunk néhány izolált szót vagy kifejezést, amelyeket unterlandi adatszolgáltatóktól gyűjtöttünk. Ezen példák egy része az *Atlas*hoz készült rendszeres interjúkból származik, másik része inkább véletlenszerű beszélgetésekből. Nem szándékoztunk mélyreható összehasonlítást végezni az anyagon belül, ez az *Atlas*

feladata. A helynevek melletti számok megfelelnek a térképen félkövérrel szedett számoknak. Az egyértelmű nyugati jegyek (WY) dőlt betűvel szerepelnek, az egyértelműen centrális jegyek (CY) félkövérrel; a \odot jel azt jelenti, hogy rákérdezés után, a ~ pedig variánsokat jelöl. A térképet lásd a 9. oldalon.

1. Békéscsaba (G. G., nő, 1880 előtt született, egyik szülője szintén Békéscsabáról származott, a másik a közeli Mezőkovácsházáról): *sēdar* ‘széder, a pészahi ünnepi vacsora’; *trendarl* ‘trenderli’; *šyl* ~ **šil** ‘zsinagóga’; **gəzingən** ‘énekelt’; *āx* ‘is’; **indərham** *gəbaxn barxəs* ‘barheszt (szombati kalácsot) süített otthon’.

2. Berettyóújfalu (S. M., férfi, 1891-ben született, apja egy Ungvár melletti faluból származott, apai nagyanyja Rzeszówból, Lengyelországból, anyja a közeli Udvariból): *špajbn* ‘köp’; *špajəxc* \odot *špajbəxc* ‘köpet’; *kamp* ‘torzsa’; *gənymən ə krympir* ‘fogott egy krumplit’; *cvyšn* ‘között’ és *gətryknt* ‘szárított’ (mindkettő hiperkorrekció: *cvišn*, *gətriknt* \times *y*); *gəfəntə vajc* ‘szitált liszt’; **parəvə** Újfalun, *kūšər (kōšər \times u)* Makón ‘se nem tejes, se nem húsos’.

3. Hajdúhadház (B. H., nő, 1885-ben született, anyja Szigetről [Máramarossziget] származott, apja a közeli Nyíregyházáról): *helft ništ* *fər zajn* famíljə ‘nem segít a családjának’; *heməd* ‘ing’; **vajnc ništ** ‘ne sirj’; *dəs rextə āg* ‘a jobb szem’; *xob ə mətuənə gəkāft fər də šajnə kalə* ‘ajándékot vettem a szép menyasszonynak’; *majn dajdə ~ zajdə* ‘a nagyapám’; *pətajk* ~ *pətək* ‘patika’; *vajt fin doj* ‘messze innen’.

4. Nagyecsed (M.-né, 1890 előtt született, apja Máramarosból származott, anyja a közeli Nyíregyháza melletti faluból): *tojəb*, *er iz nebəx tāb* ‘süket, szegény süket’; *šnoucn* ‘bajusz’; *cejən* ‘fog’, ‘jobb emberek azt mondják: **cajən**’; *špābn* ‘köp’ (*špajbn \times ā*); *zifəct* ‘sóhajt’; *mə denktn* ‘emlékeznek rá’; *gāməct* ‘ásít’; **vajnc niš** ‘ne sirj’; *rāxərn dəm fāf (fajf \times ā)* ‘pipázik’, *ix oux* ‘én is’; *zajər blāx nebəx* ‘nagyon sápadt, szegény’.

5. Munkács (D. K., férfi, 1895 előtt született): *fin vanən* *bíztí* ‘hova való vagy’; *dus rextə ojək* ‘a jobb szem’; *di nuez* ‘az orr’; *tipl* ‘edény’; *doj* ~ **du** ‘itt’; **vajnc niš** ‘ne sirj’; *ūrəm* ‘kar’; *štāt* ‘lassú’; *helbm* ‘sapka teteje’; *heməd* ‘ing’.

6. Sziget melletti falu (A. M., férfi, 1885 előtt született): általában centrális jiddis, de *camkemən* ‘összefésül’; *klābndik* ‘korpás’ (*klajbm \times ā*).

7. Felsőszék (R. J., nő, 1873-ban született, mindkét szülője Szilágykraszna környékéről származott): *tābər* ‘süket’; *šlaxtə cing* ‘gonosz nyelv’; *náriškətn* ‘bolondságok’; *špajbəxc* ‘nyál’; *der rāx gajt* ‘a füst (fel)megy’; *ardənə tipləx* ‘cserépedények’; *kēvər* ‘sírhely’; *məcajvə* ‘sírkő’; **pāšənən** ‘legelni’; **honig** ⊙ *hēnig* ‘méz’.

8. Vármező (H. G., férfi, 1880 előtt született, mindkét szülője Szilágy megyéből származott): *ant* ‘kacsa’; **xaləs** („ritkábban: *barxəs*”) ‘barhesz’; *cvēbn-* ‘mazsola’; *iksl-* ‘váll’; *tāb-* ‘süket’, *dus - raxtə āg* ‘a jobb szem’; **bajmer** ⊙ *bāmer* ‘fák’; *hēnig* ‘méz’; *kīndlex* és **húməntašn** ‘purimi sütemény’.

9. Kápolnokmonostor (M. S., férfi, 1903-ban született, apja ugyanott született, nagyapja Csehországból származott, anyja Husztról): **tojp** ‘süket’; **špajen** ‘köpni’; *ousgešpibn* ‘köpött’; **kemən** ‘fésülni’; *barxəs* ‘barhesz’; *nədn* ⊙ **nidán** ‘hozomány’; **bojdek-xúməc zān** ‘a kovász rituális megkeresése’; *čvekš* [!] ‘szilva’; *ər tit əm məkanə zan* ‘irigyli’; *ban zajdn* ‘a nagyapánál’.

10. Beszterce (H. K., férfi, 1935 előtt született): **ojr** ‘fül’; **ojk** ‘szem’; *cištāt* ‘lassan’; *hemət* ‘ing’; **vajxər** ‘puhább’; *čvečkən* ‘szilvák’; *cvejbn* ‘mazsolák’; **xalə** ‘barhesz’; *drajdərl* ‘trenderli’ (**drajdl** × *trenderl*).

11. Hídalmás (D. F., férfi, 1910-ben született): **lajtər** ‘létra’; *vajs lajləx* ‘fehér lepedő’; *krimp* ‘görbe’; *vī šlojftəc* ‘hol alszol?’; *hemət* ‘ing’; **tojp** ‘süket’; **nižvajnc** ‘ne sírj’ (de nyugati jiddis szórenddel).

12. Kolozsvár (A. F., férfi, 1890 előtt született): **bojm**, **bajmər** ‘fa, fák’; *bīr* ‘körte’; **lajtər** ‘létra’; *rāxərt a fajf* ‘pipát szív’; **aksl** ‘váll’; *gəšpign* ‘köpött’; **du** ‘itt’; **nuz** ‘orr’; *ásə* ‘egészségedre’.

13. Magyarfráta, Kolozsvártól 38 km-re keletre (H. M., férfi, 1864-ben született): **cīg** ‘kecske’; *ant* ‘kacsa’; *gejstə* ‘mész’; **lajcəs** ‘pióca’; *orm* ‘kar’; *taš* ‘zseb’; **gəpasət** ‘legelt’.

14. Tövis (M. S., nő, 1920 előtt született, apja Radymnóból, Lengyelországból származott, anyja Keresztúrról): *šnouftl* ‘orrhangon beszél’; **tojb** ‘süket’ ⊙ *tāb* „a Bánátban”; *iksl* ‘váll’; *bārfasik* ‘mezítláb’; *hemət* ‘ing’; *gəšlufn* ‘aludt’; **vajxər** ‘puha’; *barxəs* ~ **xaləs** ‘barhesz’; *jarbm* ‘élesztő’; *kejs* ‘sajt’; *švāf* ‘farok’; *māzl* ‘egérke’.

15. Hunyadvár (E. L., nő, 1882-ben született, apja Szászvárosból származott, az ő apja Galíciából, anyja Hunyadvárról, az ő szülei Szigetről): *kempn* ‘fésül’; *cing* ‘nyelv’ (ahol az *i* enyhén kerekített);

gɾepəcn ‘bőfög’; hajsex ‘hívnak engem’; āx ‘szintén’; vajnc ništ ‘ne sírj’; špajbəxc ‘köpet’; tojb ‘süket’.

3.12. ÉRTÉKELÉS: Bár kulturális szempontból az Unterland térségében egyértelmű volt a haszid befolyás, nyelvileg, mint ezt a fenti példákból is jól látható, ez nem jelentette azt, hogy ezzel párhuzamosan a centrális jiddis (CY) is egyértelműen felülkerekedett volna. Vitathatatlan, hogy egyszerre vannak jelen a nyugat-Kárpát-medencei és a centrális jiddis elemek. Ezen példák egyrészt árnyalják Beranek azon elméletét, hogy az Unterland és Kárpátalja területén ne éltek volna zsidók a galíciai bevándorlások előtt,⁴⁵ másrészt pedig alátámasztják Fischer és Weinreich feltételezését, hogy egy nyugat-Kárpát-medencei jiddist beszélő őslakossághoz érkeztek centrális jiddist beszélő bevándorlók (vö. §1.321).

A nyugat-Kárpát-medencei és a centrális jiddis dialektológiai elemek keveredése véletlenszerűnek tűnik. Nem lehet pontosabb földrajzi határvonalakat sem meghatározni.⁴⁶ Az egyetlen meghatározó tényező a nyugati és centrális jiddis elemek arányában az, hogy milyen arányban és milyen frissen érkeztek Kárpátaljáról és Galiciából az illető családtagjai.

Több megjegyzés is arra enged következtetni, hogy a centrális jiddis variánsok nagyobb presztízzsel bírtak, vagy modernebbnek számítottak (12. különösen a 4. példákat). Egyértelmű, hogy az oberlandi adatközlők esetében a haszid Unterland iránti kulturális megvetés (l. §2.12 g.) nem tükröződik a nyelv kapcsán.

⁴⁵ Beranek, Franz J.: *Sprachgeographie...*, i. m., 1949. 39: die „Beskiden und Waldkarpathen [...], an deren Füße [...] allerdings die weiten [zu Beginn der Neuzeit] judenleeren Gebiete Nordostungarns und Siebenbürgens lagen. [...] [Die] Spiegelung im Sprachlichen [des Einstromens von Ostjuden] stellt das Vordringen des Ostjiddischen in Nordostungarn dar.”

⁴⁶ Legalábbis annak alapján, hogy milyen arányban vannak nyugat-Kárpát-medencei és centrális jiddis elemek. Az Unterland északi szélén és a Kárpátalján alakultak ki fonológiai izoglosszák. Beranek (pl. *Sprachgeographie...*, i. m., 1949. 30) leír egy $o > a$ ($oj > aj$) váltást Nagymihály és Töketerebes (Třebišov) környékén, a Laborc és a Bodrog folyók mentén; az *Atlas...* kutatásai palatalizációt ($ki, ke > ci, cé$) mutatnak ki a csehszlovák határ mentén Szigettől ($a \text{ } \acute{c}i \text{ } m\acute{i}t \text{ } a \text{ } \acute{c}elbl$ ‘tehén és borjú’). Szlovák, illetve ukrán jövevényszavak szempontjából is kell eltéréssel számolni.

Viszonylag gyakoriak a keveredések és a hiperkorrekciók – ezek bizonyára azzal magyarázhatók, hogy a kevert dialektus földrajzilag viszonylag távol alakult ki a tiszta dialektusoktól.

Az Unterland területén úgy tűnik, a nyugati jellegzetességek közül legkönnyebben az elől képzett magánhangzók kerekítése szűnt meg. Az *y* hang csak szórványosan fordul elő, az 1. és a 15. példák esetében. Többnyire a nyugat-Kárpát-medencei *ā* és *ē* hangok sem álltak ellen a centrális jiddis *aj* hatásának. Olyan egyének vagy közösségek esetében azonban, ahol a Kárpátokból érkező bevándorlás hatása kevésbé volt érezhető, inkább maradtak meg a nyugati jellegzetességek. A nyugat-Kárpát-medencei *jbm* ellenáll a centrális jiddis *jən* szóvégnak; a ‘köp’ ige ragozásában múlt időben gyakran megmarad a nyugat-Kárpát-medencei *gəšpibn*, miközben a főnévi igenév esetében inkább a centrális jiddis *špājən*. A szókincs terén nincs egyértelműen látható tendencia, de az adatok statisztikai elemzése kimutathatná, hogy milyen arányban helyettesíthetők egymással a különféle variánsok, ami érdekes lehetne.

Ellentétben az imént felsorolt és bemutatott fluktuációval, az Unterlandon használt jiddis két fonológiai elem esetében megdöbbentően egységesen a centrális jiddis variánst preferálja a nyugat-Kárpát-medenceivel szemben: 1. tisztán, a szájpaddás elülső részén pergeti az *r* hangot minden helyzetben, még mássalhangzó előtt is; 2. hangsúlyos, hosszú magánhangzó és diftongus után, illetve hangsúly utáni szótagban megtartja az *n* szóvéget. Ez utóbbi jelenség olyan gyakori, hogy az Unterlandon nemcsak olyan esetekben használják a centrális jiddis alakot, mint *hōn/hun* ‘kakas’, *dīxənən* ‘düchenolni, papi áldást mondani’ stb. (vö. WTCp *hō*, *dīxənə*), hanem ezek alapján egyértelmű hiperkorrekcióval létrejönnek olyan alakok is, mint *nunt* ‘szegély’, *rund* ‘kerék’, *rejndl* ‘kis kerék’ (WTCp *nōt*, *rōd*, *rēdl*; CY *nut*, *rud*, *rejdl*).

3.2. Egyedi unterlandi jellegzetességek

Az unterlandi jiddis sajátos hangtani jelensége az *ur* (*uər*) olyan helyzetekben, ahol a nyugat-Kárpát-medencei jiddisben *ōr* van, a centrális jiddisben pedig *ojr*. Gyakran lehet hallani olyan alakokat, mint *gəfrurn* ‘fagyott’, *gəburn* ‘született’, *fərlurn* ‘elveszett’, *ur* ‘fül’, *tur* ‘kapu’ stb. Elképzelhető, hogy ez viszonylag friss változás,

amely úgy jött létre, hogy az egyébként megfigyelhető WTCp δ : CY u változással párhuzamosan ad hoc jelleggel az δr is megváltozott.

Három szembetűnő jellegzetessége van az unterlandi kiejtésnek: 1. a felső nyelvéllással és elől képzett rövid i hang; 2. az alsó nyelvéllással képzett svá hang, különösen azon szótagi n előtt; 3. a k és a g hangok palatalizációjának hiánya e és ∂ előtt. A *ganimən* szó unterlandi kiejtésén lehet látni mindhárom jellegzetességet.

Ezek a fonetikai részletek lehet, hogy mind magyar hatásra alakultak ki. Az unterlandi jiddis beszéd intonációja, ahogy arra Fischer is utalt, szintén nagyon hasonlít a magyaréra. Az interjúfelvételeken szerepelnek olyan példák, ahol a másodlagos hangsúly a szavakban szintén olyan nyelv ritmusára emlékeztet, ahol a hangsúlynak nincs megkülönböztető jellege (*xásənə gəhat* ‘megházasodott’; *kósənən* ‘nyírni’). Hosszú magánhangzók előfordulása hangsúlytalan szótagban szintén erre utal (pl. *minkāč* ‘Munkács’).

Az unterlandi jiddis szókincsbeli egyediségei közé tartoznak olyan példák is, mint *ləojləm* ‘igazából’; *ajbæg* ‘mindig’ (máshol mindkettő: ‘örökké’). De a legtöbb szókincsbeli sajátosság valószínűleg a magyar hatására alakult ki.⁴⁷ A ‘kancsal’, ‘pulyka’, ‘patkó’ szavak például az unterlandi jiddisben *konči*, *pujkə*, *pótkou*. A perifrasztikus igeragozás, amelyet az oberlandi jiddisből vettek át az Unterlandon, viszonylag könnyűvé tette magyar igék beemelését a nyelvbe, például (14) *er tīt dadogni* és *er dadogot* ‘dadog és dadogott’. Előfordulnak tükörfordítások (mint pl. *oufkimən* ‘felkelni’) és keveredések is (pl. *oləx* ‘román’, vö. CY *vūləx* és magyar *oláh*), amelyek szintén mind a magyarral való állandó kapcsolatra utalnak.

A magyarral való állandó kapcsolat hatására, illetve amiatt, hogy ezzel párhuzamosan egyre ritkább volt az érintkezés egyéb, nagyobb jiddisül beszélő közösségekkel, a nyelvten területén nagyon sok analóg képzés terjedt el. Például (12) a *nuz* többes számaként előfordul a *nuzn*, szemben a *nejzər* vagy *nejz* alakokkal vagy azok

⁴⁷ Fischer, Jechiel: *Das Jiddische...*, i. m., 1936.; Beranek, Franz J.: *Yidish in Tshekhslovakay...*, i. m., 1936. 67.

melletti alternatívaként (15).⁴⁸ Érzékelhető bizonytalanságot lehet látni a főnevek nemével (11: *dər brik, dər fas*) vagy az igék múlt idejű segédigéjével kapcsolatosan (12: *hot gəkimən*). Szembetűnő, hogy ezen esetekben gyakori, hogy a „litván” alak fordul elő – valószínűleg az indokolja ezt a jelenséget, hogy a kis népsűrűség és a földrajzi periféria hatására párhuzamosan, bár egymástól függetlenül alakultak ki ugyanazok a jelenségek a 16. századi Litvániában és a 19. századi Magyarországon.

3.3. A német hatás egyedisége a Kárpát-medencei jiddis esetében

Az oberlandi és unterlandi jiddis dialektusok összehasonlításakor a kelet-Kárpát-medencei (unterlandi) jiddisben sok olyan elem tűnik ki, amely nem a centrális jiddis hatását mutatja, de nem jellemző az oberlandi jiddisre sem. Több unterlandi interjúalany említett például szinonimapárokat, mint *igərkəs/imorkn* ‘uborkák’, *berəkəs/cviklax* ‘cékla’, hozzátevé, hogy a párok első eleme Máramaros vidékére jellemző, a második az Oberlandra, miközben az oberlandi interjúalanyok ugyanezekre a szavakra azt mondják, hogy *gurkn* és *rojtə rȳbn*. Ezt a rejtélyt a szavak magánhangzóinak segítségével lehet megmagyarázni: bizonyára újabb keletű jövevényszavak az irodalmi németből vagy az osztrák beszélt nyelvből (egyébként a **gyrkn, *rȳbn* alakokra számítanánk). Hasonlóképp, az olyan unterlandi szinonimapárok esetében, mint *knojt/cojxn* ‘kanóc’, *vāmpərləx/rībəsləx* ‘ribizli’, *vāntroubn/vajmpər* ‘szőlő’, *kartófl/grumpīrn* ‘krumpli’ az egyik elem centrális jiddis eredetű (az első a felsorolásban), és így rekonstruálhatjuk, hogy a második elem valószínűleg újonnan lett lecserélve az Oberland területén a német *doxt, johánəsbĕrn, vājntraubn* és *ē(r)depl* (a jiddisizált *p*-vel) alakokkal. Elképzelhető ezek analógiájára, hogy a *záktyx* ‘zsebkendő’, ami a *taš* ‘zseb’ mellett egyaránt elterjedt az Oberland és az Unterland területén, rekonstruálható egy korábbi **zak* ‘zseb’ alak is.

⁴⁸ Ezek a szórványosan előforduló *nūzn/nōzn* alakok megkülönböztetendők a *nōzn* alakkal az Oberland legnyugatibb részén (ami lehet, hogy német hatására alakult ki, l. §3.3); l. Weinreich, Uriel: *Nozn, nezer, nez...*, i. m., 1960. 81–90.

Ez a néhány példa emlékeztetőként szolgálhat arra, hogy míg a 19. századi Kárpát-medencei jiddis nyelvtörténet az Unterland területén volt a legviharosabb, az Oberland sem maradt egy eltűnt idő konstans nyelvemléke, hanem, ahogy azt Fischer már megfogalmazta, újabb nyugati hatás hullámai érezhetők ott, osztrák német forrásokból.⁴⁹

4. Konklúzió

4.1. Mint azt láthattuk, a *Language and Culture Atlas of Ashkenazic Jewry* elkészítéséhez végzett kutatások eddigi elemzése megerősítette azt a feltételezést, hogy a Kárpát-medencei jiddisnek van egy nyugati és egy nem nyugati variánsa. Mindemellett megalapozta azt is, hogy a nyugat-Kárpát-medencei jiddist nyugati jiddisként kategorizáljuk. Egyben kiemelte annak fontosságát, hogy határozottan megkülönböztessük az északi, cseh–szlovák területet, ahol a Kárpát-medencei jiddis két eredeti variánsa élesen elkülönült egymástól, illetve a déli, osztrák–magyar–román területet, amelynek jelentős részén egy kevert dialektus alakult ki. Meghatároztuk a dialektusok találkozásának vallásos közegét és néhány etnográfiai párhuzamát, továbbá elkészítettük a kevert dialektusok elsődleges leírását.

4.21. Az Oberland és Kárpátalja közötti határozott különbségek ellenére – akár kulturális határról beszélünk, mint az északi szakaszon, vagy keveredésről, mint az unterlandi területek esetében – az mindenképpen egyértelmű, hogy a nem keveredett dialektusok között is állandó kapcsolat állt fenn. Az interjúalanyok egyértelműen tudtak „oberlendish”-nek azonosítani olyan alakokat, mint *hemət* ‘ing’, vagy *cištāt* ‘lassan’, és nemcsak azok, akik olyan helyekről érkeztek, mint Alsóapsa (C), hanem olyan, a keveredéstől távol eső helyekről is, mint Toruń (B) vagy Kurima (A). Ellenérzésüknek adtak hangot az Unterland magyarosodása kapcsán, de az Oberland

⁴⁹ Vö. Hutterer, Carl J.: *The Phonology...*, i. m., 1965. A német diaszpóra hatása a jiddisre külön kutatást igényel. Ha Galícia és Volhínia területét nézzük, meg kell azt is vizsgálni, hogy a jiddis milyen hatással volt a Kárpát-medencei németre; vö. Weinreich, Uriel: *Yiddish and Colonial German...*, i. m., 1958. 410.

említése tiszteletet váltott ki belőlük, bizonyára a nyugat-felvidéki rabbinikus iskolák jó hírnevének köszönhetően.

4.22. Az Oberland területén sokkal ismertebbek voltak az unterlandi formák, a kárpátaljai vagy galíciai örökség. Az Oberland létszámban kisebb és lassabban növekvő zsidósága szinte bárhol találkozhatott a szinte robbanásszerűen terjeszkedő haszid Unterland világával. A kifejezéseket és szokásokat ritkán vették ugyan át,⁵⁰ de az oberlandi interjúalanyok (1–7. számú települések a térkép oberlandi térségében)⁵¹ első rákérdezés után részletesen meg tudták magyarázni azokat. Az Unterland kulturális lendületességét és az Oberland viszonylagos tompaságát jól kifejezi az a tény, hogy oberlandi interjúalanyoknak arra a kérésre, hogy mondjanak példát jellegzetes zsidó zenére, csak haszid dallamok jutottak az eszükbe, amelyet az általuk annyira megvetett terjengős közegtől vettek át.

4.3. A Kárpát-medencében elterjedt mindkét fajta orthodoxia esetében fontos elv és gyakorlat volt a jiddis fenntartása. Már említettük (§2.12.7.), hogy a Hatam Szofer mozgalma milyen jelentős szerepet tulajdonított a jiddisnek a német elleni, asszimilációellenes harcban. A kelet-Kárpát-medence haszid világában a jiddisnek legalább ekkora szerepet tulajdonítottak a szekularizáció és az ezzel párhuzamos magyarosodás elleni küzdelemben. Egy Tövisből származó interjúalany, a harmincas éveiben járó nő, aki elégedetlen volt gyerekei állami vallásos iskolájával Bnei Brakban, Izraelben, mert le kellett vágniuk a pajeszukat, folyékony, idiomatikus jiddist, tanult kifejezéseket használva mesélte, hogy szülővárosában szombatonként volt a piac, és külön óvintézkedésekre volt szükség, hogy a zsidók ne hogy fokozatosan bevonódjanak a „gonosz” város társadalmi rendszerébe,

⁵⁰ Mint Fischer, Jechiel: *Das Jiddische...*, i. m., 1936. 92., mi sem találtunk példát az $\bar{o} > u$ változásra a nyugat-Kárpát-medencei jiddis esetében. Beranek, aki azt állította, hogy ez a változás gyakori volt a nyugat-Kárpát-medencei jiddis esetében általában, a centrális jiddis hatásával magyarázta ezt (pl. Beranek, Franz J.: *Yidish in Tshekhslovakay...*, i. m., 1936. 70.). Ha Beranek adatai helyesek is – nem nevez meg semmi forrást, nem ír le kutatást –, a magyarázata alaptalan, mert az $\bar{a} - \bar{o} - \bar{u}$ hátul képzett magánhangzók rendszerében, ha az $\bar{u} > \bar{y}$, az \bar{o} palatalizációja során lánc-reakció alakulhat ki: az elzászi jiddisben például, miután az \bar{u} palatalizálódott, egybeolvadt az o és az u hang.

⁵¹ A számok által jelölt helyeségek a következők: 1. Lakompak, 2. Pozsony, 3. Mogendorf, 4. Dunaszerdahely, 5. Tét, 6. Vác, 7. Paks.

mert ez csak a szombat megszenteltetéséhez vezethetett volna. „Apám ezért ragaszkodott ahhoz – mondta –, hogy minden gyerek, a fiúk és a lányok egyaránt jiddisül beszéljenek, és ne magyarul.”

Mivel a jiddis használata a Kárpát-medencében egyértelműen a vallásos szigorhoz kapcsolódott, az itt kialakuló kvázi-jiddisista mozgalom gyakorlatilag nem keltette fel a 19–20. században a Kárpátoktól északra virágzó jiddis kulturális világ érdeklődését. De nem szabad, hogy ez állandó űrt hagyjon a jiddis nyelvészet és etnográfia területén. Szerencsére ezt az űrt az utóbbi időben több, a Kárpát-medencéről szóló tanulmány is elkezdte kitölteni.

Feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy most különösen időszerű a Kárpát-medence zsidóságának nyelvészeti és etnográfiai kutatása. A haszidizmus és az ultraorthodoxia virágzása az Egyesült Államokban és Izraelben nagyon jelentős mértékben a Kárpát-medencéből, pontosabban az Unterlandról érkező bevándorlók erőfeszítéseinek köszönhető. Köreikben a jiddis nyelv sokkal mélyebb gyökereket eresztett, és ők sokkal sikeresebben adják át a következő generációknak, mint bármely más társadalmi csoport. Így az unterlandi dialektus, amely eddig viszonylag fiatal kora és hibrid jellege miatt kevésbé tűnt fontosnak a jiddis történeti dialektológia számára, sok más dialektust túl fog élni, amely pedig korábban alakult ki, vagy jelentősebb volt a jiddis irodalom és kultúra fejlődéstörténetében. Olyan jelentőségre tesz szert, amilyenben nem volt része ott, ahol kialakult.

Fordította: Komoróczy Szonja Ráhel

Irodalomjegyzék

Beem, Hartog: *Jerosche*. Assen, 1959.

Ben-David, Joseph: The Beginnings of Modern Jewish Society in Hungary in the First Half of the 19th Century. In: *Jewish History*. 1997, 1. szám (11), 57–97. [Magyarul, Haraszi György kiegészítéseivel Jozsef ben Dávid: A modern zsidó társadalom kezdetei Magyarországon a 19. század elején. In: Michael K. Silber (ed.): *Magyar Zsidó történelem – másképp*. Budapest, Múlt és Jövő, 2007. 97–137.]

- Beranek, Franz J.: *Die jiddische Mundart Nordostungarns*. Brünn–Leipzig, 1941.
- Beranek, Franz J.: Jiddisch. In: W. Stammer (ed.): *Deutsche Philologie im Aufriss*. Berlin, 1952; 1957.
- Beranek, Franz J.: Sprachgeographie des Jiddischen in der Slowakei. In: *Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft*. 1949, 3. szám, 25–46.
- Beranek, Franz J.: Yidish in Tshekhoslovakay. In: *YIVO-Bleter*. 1936, 9. szám, 63–75.
- Beranek, Franz J.: Zur jüdischen Volkskunde in der Tschechoslowakei. In: *Sudeten-deutsche Zeitschrift für Volkskunde*. 1931, 4. szám (1). 119–121.
- Beranek, Franz J.: Zur westjiddischen Wortgeographie. In: *Mitteilungen aus dem Arbeitskreis für Jiddistik*. 1956, 1. szám, 37–40.
- Birnbaum, Solomon: Jiddisch. In: *Encyclopaedia Judaica*, Vol. 9. Berlin, 1932. 119.
- Fischer, Jechiel: *Das Jiddische und sein Verhältnis zu den deutschen Mundarten*. Leipzig, 1936.
- Garvin, Paul L.: The Dialect Geography of Hungarian Yiddish. In: Uriel Weinreich (ed.): *The Field of Yiddish*. 1965, 2. 92–115.
- Giniger, Chayim: Di korespondents A. Landoy – L. Shayneanu. In: *YIVO-Bleter*. 1938, 13. szám, 275–300.
- Herzog, M. et al (eds.): *The Language and Culture Atlas of Ashkenazic Jewry*, vols. 1–3. Tübingen, 1992–2000.
- Hutterer, Carl J.: „Adalékok a felföldizmus kérdéséhez”, In: *Magyar Nyelv*. 1961, 57, 213–214.
- Hutterer, Carl J.: The Phonology of Budapest Yiddish. In: *The Field of Yiddish*. 1965, 2. szám, 116–146.
- Mark, Yudl (ed.): *Yuda A. Yofe-bukh*. New York, 1957.
- Noble, Shlomo: *Khumesh-taytsh*. New York, 1943.

- Prilutski, Noyekh: *Tsum yidishn vokalizm*. Varsó, 1920.
- Seltmann Rezső: „Szofér, Mózes”. In: Ujvári Péter (szerk.): *Magyar zsidó lexikon*. Budapest, 1929. 860–861.
- Swadesh, M.: Sociologic Notes on Obsolescent Languages. In: *International Journal of American Linguistics*. 1948. 14. szám, 226–235.
- Trost, Pavel: Yiddish in Bohemia and Moravia: the Vowel Question. In: *The Field of Yiddish*. 1965, 2. szám, 87–91.
- Veynger, Mordkhe: *Yidishe dialektologye*. Minsk, Vaysrusisher Melukhe-Farlag, 1931.
- Weinreich, Max: Di sistem yidishe kadmen-vokaln. In: *Yidishe shprakh*. 1959, 20. szám, 65–71.
- Weinreich, Max: Hungarian Yiddish. In: *Algemeyne yidishe entsiklopedye*. Párizs, 1934. Vol. 1, col. 322.
- Weinreich, Max: Rashe prokim vegn mayrevdikn yidish. In: *Yidishe shprakh*. 1953, 13. szám, 35–69.
- Weinreich, Max: Yidish. In: *Algemeyne yidishe entsiklopedye*. Suppl. vol. 2. Párizs, 1939. 23–90.
- Weinreich, Uriel: Cultural Geography at a Distance. In: *Proceedings of the Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society*. Seattle, 1963, 27–39.
- Weinreich, Uriel: Four Riddles in Bilingual Dialectology. In: *American Contributions to the Fifth International Congress of Slavists, Sofia, 1963*. Hága, 1964. 335–359.
- Weinreich, Uriel: Ha-ivrit ha-askenazit ve-ha-ivrit se-be-jidis. In: *Lesonenu*. 1960, 61. szám.
- Weinreich, Uriel: Multilingual Dialectology and the New Yiddish Atlas. In: *Anthropological Linguistics*, 1962, 4. szám, 6–22.
- Weinreich, Uriel: Nozn, nezer, nez: A kapitl gramatishe geografye. In: *Yidishe shprakh*. 1960, 20. szám, 81–90.
- Weinreich, Uriel: Vegn a nayem yidishn shprakh- un kulturatlas. In: *Di goldene keyt*. 1960, 37. szám, 47–57.

Weinreich, Uriel: Yiddish and Colonial German: the Differential Impact of Slavic. In: *American Contributions to the Fourth International Congress of Slavicists, Moscow, 1959*. Hága, 1958. 369–421.